

שיעור ראשון

תוקף בדיקת חמץ

תנן (ב ע"א):

אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר. כל מקום שאין מכניסין בו חמץ – אין צריך בדיקה.

רש"י (ד"ה בודקין) ביאר, שהטעם לבדיקה הוא: שלא יעבור עליו בכל יראה ובכל ימצא. רבינו דוד, הר"ן, וראשונים נוספים הבינו שרש"י סובר שהבדיקה היא מן התורה.

אלא שבגמ' לקמן (ד ע"ב, י ע"א), מבואר להדיא שחובת הבדיקה מדרבנן, דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי.

הר"ן (א ע"א) דן באריכות בענייני ביעור החמץ, ובתוך דבריו כותב:

אלא, כך הוא עיקרן של דברים: שזה שאמרה תורה "תשביתו", יכול להתקיים באחד משני דברים: או שיבטל בלבו כל חמץ שיש ברשותו ויוציאנו במחשבתו מרשותו, וסגי בהכי מדאורייתא אפילו בחמץ הידוע לו. או, אם לא בטלו בלבו כלל, צריך מן התורה שיבדוק אחריו בכל מקום שהוא רגיל להמצא שם ויבערנו מן העולם. ובביעור זה הוא שנחלקו, במה יבערנו. ולפיכך, כל שאינו מבטל – חייב לבדוק, כדי שלא יעבור עליו ב"בל יראה" ו"בל ימצא". [ולפיכך כתב רש"י ז"ל שבודקין את החמץ כדי שלא יעבור עליו בכל יראה ובל ימצא], והיינו למי שאינו מבטל, אבל למי שמבטל – סגי בהכי. אלא, מפני שבטול זה תלוי במחשבתן של בני אדם ואין דעותיהן שוות ואפשר שיקלו בכך ולא יוציאוהו מלבן לגמרי – ראו חכמים להחמיר שלא יספיק בטול והצריכוהו בדיקה וביעור, שהוא מספיק גם כן מן התורה. או מפני שחששו שאם ישהנו בתוך ביתו יבא לאכלו. ומשמע, דתנא דמתניתין לא בעי ביטול כלל אלא בדיקה, ובהכי סגי ליה, לפי שמכיון שבדק – יצא ידי חובתו.

כלומר: מן התורה ישנן שתי אפשרויות: או בדיקה וביעור, או ביטול. ודי באחת מן הדרכים. רש"י מדבר על מקרה שאדם אינו מבטל את החמץ. ברור שגם התנא דמתני' מודה שאם יש ביטול א"צ בדיקה מה"ת, ולאחר שחז"ל אמרו (לקמן ו ע"ב) שהבודק צריך שיבטל, אזי חיוב הבדיקה באמת רק מדרבנן, אך רש"י כאן מבאר שהמשנה עוסקת לפני תקנת ביטול (ש"כל הבודק צריך שיבטל"), כי לדעתו כנראה תקנה זו מאוחרת היא, ולכן כיוון שאינו מבטל – חייב מה"ת לבדוק. ולעולם גם רש"י מודה,

שאם ביטל הבדיקה היא מדרבנן.

תוס' (ד"ה אור) מקשים על רש"י, אמאי הצריכו חכמים בדיקה, הא סגי בביטול. כלומר, לא ייתכן שהחיוב הוא משום בל יראה ובל ימצא, דהיינו חיוב דאו', שהרי מדאו' די בביטול?

ולכן מבארים תוס' דאה"נ, אך חכמים החמירו, שמא יבוא לאוכלו. ונדון בדבריהם בשיעורים הבאים.

עכ"פ, התוס' ודאי תפסו שהבדיקה מדרבנן. ולכן הקשו על רש"י, ולכן גם הוצרכו להגיע לכך שהחמירו חכמים דילמא אתי למיכליה.

ואכן יש ראשונים שהבינו גם בדעת רש"י, דאיירי אחר תקנת "הבודק צריך שיבטל", דהיינו שהבדיקה מדרבנן. ומש"כ רש"י "משום בל יראה ובל ימצא" היינו רק משום לתא דאיסור זה. הרע"ב על משנתנו מבאר, שהחשש הוא שלאחר הביטול יתחרט המבטל מביטולו ויחשוב לאכול ובכך יעבור על בל יראה ובל ימצא (ובאמת יש לדון אם יש בכלל אפשרות לחזור), וכ"כ האו"ז (ח"ב סי' רנו).

בתוס' רבינו פרץ בשם רבינו יחיאל כותב בדעת רש"י, שהחשש הוא שמא ישכח לבטל, ולכן הצריכו בדיקה.

עכ"פ, לפי שלושת הביאורים הללו יוצא, שגם לרש"י חובת הבדיקה תוקפה מדרבנן, מטעמים שונים.

האחרונים דנו, לפי הסוברים בשיטת רש"י שחיוב הבדיקה מה"ת, מה המקור לכך?

בס' מקור חיים (הל' פסח, הקדמה לסי' תלא), כותב, שחובת הבדיקה היא על משקל חובת בדיקת תולעים המבוארת ביו"ד סי' פ"ד סע"ח: "כל מיני פירות שדרכן להתליע כשהם מחוברים, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו שמא יש בו תולעת".

ובפר"ח (ר"ס תלב) ביאר זאת כך: כידוע, פליגי רבוותא, האם ספק דאו' לחומרא הוי מדאו' או מדרבנן. לדעת התוס' (כתובות ט ועוד) – מדאו', לרמב"ם (פ"ט מהל' אבוה"ט ה"ב) ועוד – מדרבנן. והשתא, למ"ד דמדאו' לחומרא, א"כ כשאינו יודע אם יש חמץ או לא – הוי ספק דאו' והוא לחומרא מן התורה ולכן חייב לבדוק. ולדעת הרמב"ם, שמדאו' ספ"ד לקולא, מדוע צריך לבדוק? אומר הפר"ח, שכיוון שרק במקום שמכניסים בו חמץ צריך לבדוק, א"כ כבר אין ספק זה שקול, והוי ספק קרוב לודאי, ובזה יודה הרמב"ם שמדאו' לחומרא.

בס' ראש יוסף להפמ"ג (בהקדמתו לפסחים), גם הוא נדרש לשאלה זו, ואומר, שגם הרמב"ם מודה דאם אפשר לברורי לספיקא מן התורה חייב לבדוק ולברר. ולא ייתכן שהתורה אומרת שוא"ת היכא דאיכא לברורי.

ואמנם כך נקט השעה"מ בדעת הרמב"ם הנ"ל, אך יש שחלקו ע"ז כמו הערוה"ש ועוד, וכתבו שהחובה לברר היא רק מדרבנן.

השו"ע ביו"ד (סי' א סע"א) כתב ע"פ הגמ', שרוב מומחים אצל שחיטה, ולכן יש להניח שהבהמה נשחטה כדין. אך כותב השו"ע שם: "אבל אם הוא לפנינו, צריך לבדוק אם הוא מומחה ויודע הלכות שחיטה", ע"פ דעת הרי"ף, שאם אפשר לברורי – חייב לברר מי שחט, ולא ניתן לסמוך על הרוב, אך עכ"פ נח' אם החיוב לברר הוא מדאו' או מדרבנן.

הפנ"י בריש פרקין (ד"ה ומיהו בעיקר מילתא) מקשה, מדוע צריך לבדוק, הרי גם אם יש מקום שמכניסים בו חמץ, הרי זהו חשש גרידא, ולכל היותר הוי מיעוט המצוי, כמו שמצינו גבי תולעים, שתוס' (חולין יב ע"א, ד"ה פסח) כותבים שבמיעוט המצוי (למשל, 45 אחוז נגיעות) – צריך לבדוק, אך בדיקה זו היא מדרבנן בלבד (הגר"ח קניבסקי כתב, שמיעוט המצוי מתחיל מ-10 אחוז ומעלה, ומדייק כן במפרשים), וא"כ גם כאן י"ל דהוי מיעוט המצוי ומדוע הבדיקה מדאו' (לתופסים כן ברש"י).

יש להעיר, שבהגדרת "מקום שמכניסים בו חמץ" – הפר"ח אומר שזה מוגדר כ"ספק קרוב לודאי", הפנ"י מגדיר כ"מיעוט המצוי" בלבד, וצ"ב במחלוקתם, שלכאורה היא מחלוקת במציאות, ותמוה.

עכ"פ, הפנ"י מבאר, שחובת הבדיקה מדאו' לדעת רש"י, היא לא בגלל דיני ספיקות, אלא מגזיה"כ, שהתורה אמרה "לא ימצא", ולא רק "לא יראה", ומשמע שהתורה דורשת לחפש את החמץ, כי היא אומרת שגם אם "ימצא" חמץ עובר באיסור, ו"מציאה" היא דבר שצריך לחפש אחריו. וז"ל:

היה נראה לי, דהיינו מגזירת הכתוב דאפקיה רחמנא בלשון ולא ימצא ולא כתיב לא תמצא או לא יהיה לך על כרחך בא לומר שלא ימצא בתוך ביתך כלל אפילו ע"י חיפוש והיינו על כרחך שהצריך הכתוב לבדוק ולחפש אחריו קודם הפסח.

ונראה להביא סיוע לדברי הפנ"י, ממש"כ מהר"ם חלאווה. הוא מקשה מאי שנא חמץ משאר איסורים כמו חלב, דם ועוד, שלא הצריכו בדיקה. וכותב שאפ"ל שכאן גזרה תורה ושם לא. ומשמע כדברי הפנ"י שבאיסור חמץ יש גזיה"כ דבל ימצא.

כאן יש לעבור לשאלה הבאה: גם אם נאמר שחובת הבדיקה היא מדאורייתא או אפ' מדרבנן, שמא ימצא חמץ בביתו, עדיין אין זה מספיק, שבגמ' לקמן (ז ע"א) מבואר: "הבודק צריך שיברך" – וכי מצינו ברכה בבדיקת תולעים, או כאשר מברר אם הבשר כשר וכדו' ברור, שמעשה הבדיקה בתולעים וכדו' אינו דבר שיש בו מעשה מצוה בפנ"ע, אלא זו רק נקיטת פעולה שמונעת מלעבור לא תעשה, ולכן לא מברכים. א"כ מדוע בחמץ מברכים?

ואם נאמר שהברכה על הביעור, מ"מ הביעור רק למחרת?

כך הקשה הפנ"י בדף ז', והקשה כן אפילו לפי שיטת התוס', דאכתי אם החשש רק שמא יבוא לאכול – מדוע מברכים על כך?

מוכרחים אנו לומר, שמעבר לחובת הבדיקה, תהא אשר תהא, חכמים תיקנו שמעשה הבדיקה עצמו יש לו שם של "מצוה", הרי הוא בתורת מצוה בפ"ע, ולא רק כ"מקדם ביטחון" שמא יאכל או שמא ישכח לבטל וכדו'. מצוה זו היא ודאי מדברי סופרים, כי מדאו' – אם נאמר שהבדיקה מדאו' – יש רק מניעה מעבירה, אך חכמים הוסיפו ותיקנו שהבדיקה עצמה היא מעשה מצוה, וכמו שחיטה, שמצד אחד היא כדי למנוע מאיסור אבר מן החי או נבילה, ומאידך ישנה מצוה (קיומית) בפעולת שחיטה עצמה.

ובזה יתבארו כמה דברים:

הרמ"א (סי' תלב סע"ב) כתב: "ונוהגים להניח פתיתי חמץ במקום שימצאם הבודק, כדי שלא יהא ברכתו לבטלה" (ומקורו ממהר"י ברי"ן).

הגמ' אומרת, שאין מברכים על תרו"מ מפירות דמאי, אלא רק על ודאי טבל, ולכן אומר מהר"י ברי"ן דה"ה גבי בדיקת חמץ, שאם לא ימצא יתברר שברכתו "על ביעור חמץ", הייתה לבטלה.

אמנם, מסיים הרמ"א בשם הכלבו: "ומיהו אם לא נתן לא עכב, דדעת כל אדם עם הברכה לבער אם נמצא".

והגר"א מוכיח את שיטת הכלבו, שהרי בגמ' מבואר, שאם לא בדק לפני הפסח – יבדוק בתוך הפסח, ואם לא בדק בפסח – יבדוק לאחר הפסח. ובשו"ע בסי' תלה כותב, שעל הבדיקה שלאחר הפסח לא יברך, ומשמע שעל הבדיקה שבתוך הפסח כן יברך. וא"כ אומר הגר"א, דמוכח שהנחת הפתיתים אינה לעיכובא, שהרי בפסח עצמו ודאי שלא מניח פתיתים, ואין בעיה שיברך אף שייתכן שלא ימצא חמץ.

ובאמת צ"ב, מאי שנא מדמאי?

אלא, מוכרחים לומר, שבחובת הפרשת תרו"מ בדמאי, יש רק מטרה אחת בהפרשה – למנוע מכשול של אכילת טבל, ולכן אין מברכים אם הוא ספק. אך בבדיקת חמץ, המצוה היא בבדיקה עצמה, בנוסף למניעת האיסור. ולכן אף אם לא ימצא חמץ, לית לן בה, ויכול לברך.

אך לאחר המועד, חז"ל כבר לא נתנו לזה שם של "מעשה מצוה", כי רק לבדיקה לפני או בתוך הפסח, נתנו ערך של מצוה, מפני שבכך מתקיים תשביתו וכו', אך בבדיקה לאחר הפסח לא, ולכן שם לא יברך.

אמנם יש להעיר, שכל זה לתוס' וכך נפסק ברמב"ם ושו"ע, אך רש"י הבין ש"תוך המועד" ו"לאחר המועד", היינו קודם שעה שישית ולאחריה, כי הוא לשיטתו שכל הבדיקה היא רק בשביל שלא יעבור בכיוב"מ, ולאחר הפסח ממש, זה לא שייך.

הרמב"ם (פ"ב מהל' חו"מ ה"ג) כותב:

ומדברי סופרים לחפש אחר החמץ במחבואות ובחורים ולבדוק ולהוציאו מכל גבולו, וכן מדברי סופרים שבדוקין ומשביתין החמץ בלילה מתחלת ליל ארבעה עשר לאור הנר, מפני שבליילה כל העם מצויין בבתיהן ואור הנר יפה לבדיקה, ואין קובעין מדרש בסוף יום שלשה עשר, וכן החכם לא יתחיל לקרות בעת זו שמא ימשך וימנע מבדיקת חמץ בתחלת זמנה.

וצ"ב, מדוע שוב הוסיף "וכן מדברי סופרים שבדוקין ומשביתין..." הרי כבר כתב בראש ההלכה שמד"ס לחפש ולבדוק?

אפ"ל בדוחק שהאריך קצת בלשון, ובאמת כוונתו בפעם השנייה רק על "משביתין".

אך אפ"ל שהרמב"ם רצה ללמדנו על שתי המטרות של בדיקת החמץ. קודם כל, מחפשים את החמץ כדי למנוע מאיסור, ושוב הוסיף הרמב"ם שיש מטרה ועניין בבדיקה כפעולת מצוה ממש. וכך תבואר אריכות הלשון.

גרסינן בגמ' לקמן (ו ע"א):

ואמר רב יהודה אמר רב: המפרש והיוצא בשיירא, קודם שלשים יום – אין זקוק לבער, תוך שלשים יום – זקוק לבער, אמר אביי: הא דאמרת תוך שלשים יום זקוק לבער – לא אמרן אלא שדעתו לחזור, אבל אין דעתו לחזור – אין זקוק לבער.

הרמב"ם (פ"ב מהל' חו"מ ה"ט) הביא הלכה זו, אך שינה מהלשון וכתב במקום "לבער" – "לבדוק", וז"ל:

המפרש בים והיוצא בשיירה תוך שלשים יום – זקוק לבדוק, קודם שלשים יום – אינו צריך לבדוק, ואם דעתו לחזור קודם הפסח – צריך לבדוק, ואחר כך יצא שמא יחזור ערב הפסח בין השמשות ולא יהיה לו פנאי לבער, ואם אין דעתו לחזור – אינו צריך לבדוק...

ועמדו הנו"כ (הה"מ ורבינו מנוח והגר"א), על פשר שינוי הלשון, וכתבו שמקורו בירושלמי, שם משתמשים בלשון "לבדוק".

וכ"פ השו"ע (סי' תלו סע"א), כדעת הרמב"ם, והוסיף הרמ"א בשם הכלבו: "ולא יברך אז על ביעור חמץ". וקשה, מדוע לא יברך, הרי הוא חייב לבדוק מדינא דגמרא? וביאר המ"ב (סק"ד):

דכשבודק בליל י"ד תקנו לברך על ביעור חמץ לפי שמה שהוא מוצא בבדיקתו הוא מצניעו כדי לבערו למחר נמצא דהבדיקה הוא התחלת הביעור, משא"כ כאן, שלא יבערו מן העולם וישתמש בו כשאר הימים אלא שהוא מפנהו מבית זה.

וכעין זה כתב, שלא יברך, כמ"ש הרא"ש (סי' י), שתקנו ברכת "על ביעור חמץ" לפי שמיד הוא מבטל ומצניע את הידוע לו עד שעה חמישית, ואז מבערו, משא"כ כאן, שאין מבטלו, וגם עדיין משתמש בחמץ. והרמב"ם שם (פ"ג ה"ו) כתב, כשבודק חמץ בלילי י"ד וכו' או בתוך הרגל מברך קודם שיתחיל לבדוק וכו', ואם בדק לאחר הרגל אינו מברך. ונראה מאריכות לשונו בתחילת ההלכה, שפירט את כל הזמנים שבהם מברך, שבא למעט את הבודק כאשר מפרש ויוצא בשיירה בתוך שלושים, והוא כדעת הכלבו.

אולם לאור מה שביארנו, יש כאן תוספת נופך, דאמנם שתי תקנות הן: דין אחד הוא, שתיקנו בדיקה וביעור שלא ייכשל בחמץ, והיא תקנה בעלמא, ודין זה הוא גם קודם י"ד. והוא דין "המפרש והיוצא בשיירה", והוא גם דין הבדיקה לאחר הרגל. ודין זה אינו "מעשה מצוה", אלא "תקנת בדיקה", אולם תקנו חז"ל בליל י"ד שהוא זמן הביעור דין מעשה מצוה של בדיקת חמץ, והוא הוא כפל הלשון בד' הרמב"ם, ועל מצוה זו תקנו ברכה ככל המצוות.

ובתוס' הקשו על רש"י, וז"ל: "כיון דצריך ביטול וכו', ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל". ויש לדקדק בדבריהם, שהקשו דכיון דבע"כ חייב לבטל אף שבדק, א"כ אמאי צריך לבדוק, ולא הקשו בסתמא אמאי צריך בדיקה כלל משום "בל יראה", והא כדי שלא יעבור על ב"י סגי בביטול. ומשמע שבאמת הא ל"ק להו, דבאמת אפשר דעדיף בדיקה מביטול מאיזה טעם, אלא דהקשו דמ"מ כיון

שמבטלו סגי בהכי ואמרי בודק.

ומפורש כן במאירי שהביא קושיית תוס' על רש"י, שכתב וז"ל: "ואם תאמר שלא יבטל, הרי אין הבדיקה פוטרתו מלבטל, שהרי אמרו הבודק צריך שיבטל". ומפורש בדבריו, דבאמת יתכן לומר שלא יבטל אלא יבער ויבדוק בלבד, אלא דהוקשה לו דבגמ' מבואר דמ"מ חייב לבטל. והטעם בזה דעדיף בדיקה מביטול, נראה ע"פ מה שהקשה בב"י ר"ס תלב אמאי אין מברך על הביטול אלא על הביעור, ותירץ משום דביטול הוא בלב ואין מברכין על דברים שבלב. ולפ"ז היה נראה דעדיף שיבדוק כדי שיוכל לברך על הבדיקה. ואתי שפיר קושיית תוס', מדוע הקשו באופן זה דווקא.

ולפ"ז יש מקום ליישב דעת רש"י, דהנה נוסח ביעור חמץ שאומר אחר הבדיקה הוא "דלא חזיתיה ודלא ביערתיה" וכו', היינו שמבטל רק את החמץ שלא מצא ושלא ביער, אבל מה שמצא ומבער אינו מבטל. וא"כ י"ל בפשטות, דבזה הוא דמהני הבדיקה, וא"כ אף לאחר הביטול יש מקום לבדיקה. אלא קשה ע"ז, דהא קי"ל שמבטל גם ביום ואומר "דחזיתיה ודלא חזיתיה דביערתיה ודלא ביערתיה", ושוב קשה קושיית התוס' למה הצריכו בדיקה. ואכן נראה דהביטול ביום השני אינו מעיקר הדין, ודינא דר"י דהבודק צריך שיבטל (לקמן ו ע"ב) קאי על הביטול הסמוך לבדיקה, וכמ"ש רש"י להדיא (שם, ד"ה הבודק), וכ"ה בפוסקים, וביטול זה אינו אלא למה שלא מצא וכנ"ל.

ובעיקר דין ביטול ביום יש לתמוה, דבשלמא מה שלא ביער צריך לבטל ולא סגי בביטול שלאחר הבדיקה, דהא מה ששייר לאכול ביום לא ביטל בלילה, אבל מה שביער ביום מדוע צריך לבטלו שוב?

ונראה בזה, דהנה לקמן (לא ע"ב) תנן "חמץ שנפלה עליו מפולת הרי הוא כמבוער", ובגמ' שם אר"ח וצריך שיבטל בלבו. ופירש"י, שמא יפקח הגל במועד ונמצא עובר עליו. ולפ"ז י"ל דע"ז קאי מה שאומר "דביערתיה", דבכה"ג החמץ מבוער עתה, ומ"מ צריך ביטול. [אמנם בשדי חמד (אס"ד מערכת חו"מ סי' ה אות מה) הביא בשם ס' שאילת שלום, שהכוונה בזה היא על מה שמכר לגוי אם לא הועילה המכירה.]